

Vad vore Sverige utan björken ?

Raymond Wide jk 92/96

Inledning.

Den majestätiska sägenomspunna asken, den uråldriga eken och martallen med sin brinnande topp får ursäkta, men med sin glänsande vita bark och ljusgröna krona har björken fått ett extra stort rum i svenskens hjärta.

Få bilder ger ett så ljust och levande intryck som en björkhage om våren, med marken täckt av vitsippor och färskt frodigt gräs som betas av svensk rödbrokg boskap. Förutom det rent estetiska har björken använts och uppskattats av människan i alla tider, och listan på användningsområden kan göras mycket lång. Björken har dock även debatterats, hatats och periodvis förföljts av olika anledningar, och så sent som för 20 år sedan var dess existensberättigande nära noll. I dag är björken "inne" igen, och vårdas ömt av alla skogsägare med självaktning. Med skogsbrukets nya syn på skogsskötsel, och allmänhetens krav på en ljusare landskapsbild ter sig björkens framtid mycket ljus. Denna uppsats skall förhoppningsvis ge en god bild av björkens historik, betydelse för människan och framtid.

Hur det hela började.

Björken var, tillsammans med asp, den första skogliga invandraren efter istiden. Då temperaturförhållandena förbättrades koloniserade den nästan omedelbart de växtplatser som erbjöds, och dominerade landskapet under lång tid tills "starkare" trädslag som tall och gran tog över. Dessa gjorde att björken endast blev beståndsbildande på områden som nyligen brunnit, och förekom annars som blandträd på tex moar. Den björkskog vi har idag är alltså ett resultat av invandringsförhållanden, ståndorts krav, mänsklig odling och våra förfäders hantering av naturen.

Nyttjande.

Inget träd har nyttjats så fullständigt som björken. Allt, från de finaste rötterna till toppskotten, har använts inom hushåll, hantverk och läkekonst. Användningen har indelats i största möjliga mån i trädets olika delar, för översiktens skull. Tilläggas bör att användningen varierat kraftigt i olika delar av landet. Jag har dock inte för avsikt att redovisa dessa skillnader, utan i stället visa på *bredden* i användningen.

Överlag var *bränslet* det viktigaste användningsområdet ända långt in i våra dagar. Vid uppvärmning av bostäder och matlagning anses björken med sitt höga energivärde vara det bästa trädslaget, och under 2:a världskriget användes ca 20 milj m³ i hushållen! Ung björk nyttjades hårt som föda för kreatur. *Skogsbetet* har troligtvis därför haft mycket stor betydelse för förekomsten av björk. Den har även hamlats och använts till kraturfoder (främst till får och getter) vintertid.

Det sega och starka *virket* användes vid tillverkning av vagnar, slädmedar, skacklar, kärvkammar och liknande med höga hållbarhetskrav. S.k. *ämbesvirke* var här eftertraktat - det hade växt så att dess böjning motsvarade böjningen på den färdiga produkten. Skadas stammen på en björk bildas på ömse sidor om skadan extra frodvuxen ved, s.k. *svallved*. Den var allra starkast, och användes till skaft på knivar, hammare, yxor och rotyxor. (Bergvall)

"Ett skaft av *svallved* har en svikt man saknar hos de nu förekommande *hickoryskaften*"

Andra användningsområden var kärl och slevar inom hushållet (ofta av vrilar), snickeriarbeten (möbler) och redskap såsom kilar eller skidor, och olika björktyper fick namn efter detta : *Skidbjörk*, med raka fibrer och glanslös fane´r, *möbelbjörk* med hård och något glänsande virke eller *flambjörk*, en masurbjörktyp med mycket flammig och värdefull fane´r. (Lindquist)
En av de finaste formerna av masur är *dolebessorn*. Denna återfanns högt upp i björken och ansågs vara det allra finaste ämnet till pipor. (Pihl)

Nävern torde ha varit outhärlig för allmogen.

Den användes för täckning av hustak och ladugårdsväggar samt till skodon, sulor, lieskydd , bärremmar , ryggsäckar och till och med regnrockar. Inom hushållet användes den till korgar, tallrikar, trattar, askar, flaskor och som brunt färgningsmedel. (Bergvall, Gunnarsson)

Av yngre björkars näver tillverkades nätflöten. (Campbell)

Ur nävern kunde även s.k "ryssolja" utvinnas- ett välkänt och väl fungerande tändmedel som även kunde intagas mot bältros . (Gunnarsson)

Enligt Lindvall skulle den gröna barken under nävern, blandad med okryddat brännvin, bota mot cancer, och tjära av björknäver tjänstgjorde som sårsalva.

Riset nyttjades som vispar (vårris) och kvastar (starkt höstris), och av torkat ris kunde man även bränna en olja som verkade helande på ömmande kroppsdelar.

Ville man *ge* ömmande kroppsdelar (företrädesvis barn) var även här riset ett förträffligt hjälpmedel, och uppskattades mycket av de som visade sina barn kärlek genom aga :

" Hell dig, ädla ris ! Fruktan för dig är guld värd.

Du böjer barnens egensinne, gör dem lydig och anständig-

Ej bättre träd jag känner "

1600-talsvisa

Björkvidjor är mycket starka och sega, och användes som länkar att binda kreatur, hopbindning av timmerflottar och t.o.m. som dragrep kring timmerlass. (Bergvall)

Bladen användes som färgningsmedel (gult eller grönt) , kreatursfoder och till te´.

Björklövste´ användes inom läkekonsten mot sjukdomar som skörbjugg, inälvsmask, gikt och njur-/gallstensplågor. Även reumatism ansåg man sig kunna bota genom att binda färsk björklöv kring de leder som värkte. Nyutsprungna löv skulle tuggas mot t.ex. skabb. (Bergvall)
Björklöv är även urindrivande, och s.k. "lättpinkadryck" dracks vid blåspröblem. (Lindberg)
Lövtäkten utfördes antingen genom att riset skars med kniv och buntades (kärvades), eller också repade man helt enkelt lövet och lade det i korgar. Vid enstaka tillfällen högs t.o.m trädets ner. Tidpunkten för lövtäkten växade med olika bygder och förhållanden, men runt midsommar var vanligast.

Saven ansågs mycket stärkande och hälsobringande. Den botade liksom bladteet tex skörbjugg, men nyttjades också utvärtes för att ta bort fräknar eller ge mjukare hy. (Bergvall)
Den godaste saven fick man ur björk på moränmark. På sumpiga marker smakade saven dy.

Hängena skulle tas när de var hårda och klibbiga, kokas och silas och slutligen intas som bot mot vintertrötthet och allmän klenhet. (Lindberg)

Vattskott användes mot dålig skäggväxt. De togs på midsommarafton, kokades tillsammans med vattskott av al och sälg och silades av. (Lindberg)

S.k. **häxkvastar** kokades och användes mot växtvärk. Dock tordes man sällan ta dessa, då man kunde drabbas av sjukdom i familjen eller otur med sina kreatur. (Bergvall,Siwerz)

De finaste **rötterna** från björk på myrmark kokades och blandades med sockrat brännvin.

Huvudet smörjdes sedan in med blandningen mot håravfall. (Lindberg)

Kolet användes vid kruttilverkning och järnframställning, och kolvedsförbrukningen uppgick under slutet av 1800-talet till ca 5 milj m³fub.

Askan från björkved är rik på kalialter. **Pottaska** (K₂CO₃), har tillverkats sedan 1200-talet genom att vedaskan urlakas med vatten och indunstas.

Pottaskan användes vid glastillverkning samt vid framställning av tvätt-och rengöringsmedel och färgmedel för tyger.

Få ting har haft så stor inverkan på hushållningen med björkskog som just pottaskan.

Tillverkningen var som störst under 1600-och1700-talet, och stora mängder exporterades.

Under 1800-talets första hälft blomnade tillverkningen upp i Västerbotten, och mellan åren 1825-1860 exporterades nära 4700 ton pottaska härifrån.

Denna siffra säger kanske inte så mycket, men om man betänker att det till varje kg tillverkad pottaska åtgick ca 1,5 m³fub björkved inser man den krävda volymens storlek :

Mer än 6 miljoner m³fub åtgick *årligen* till pottaskeframställningen, och till siffran skall även läggas den vedmängd som åtgick vid indunstningen - även detta björk !

Allt tillgängligt björkvirke inom rimligt räckhåll brändes under perioden till pottaska, och verksamheten upphörde i Västerbotten ganska tvärt efter 1860 av just denna anledning.

Från slutet av 1800-talet fick så äntligen björken lite andrum. I takt med att skogsindustrin utvecklades ökade virkesbehovet drastiskt, men björken var inte längre eftertraktad.

Detta främst av två anledningar:

* Barträden har en mer enhetlig form än björk, vilket underlättade hanteringen vid industrin

* Björken med sin höga densitet (färsk) sjunker i vatten, vilket omöjliggjorde transport i älvarna från inlandet till kusten.

Först 1946 började man (läs MoDo) åter snegla på björken, nu till massaindustrin.

Användningen uppgick som mest till ca 4milj m³fub i början på 1970-talet. (Bergman)

Från början av 1950-talet skulle man hata björk, troligtvis främst av två orsaker:

* Den hade kraftigt påverkats av urvalet vid de gångna seklenas virkesuttag. De bästa, rakaste träden hade valts ut för bränsle och husbehov, och kvar som moderträd blev skräpet. Detta gav björken med tiden dåligt anseende som virkesproducent.

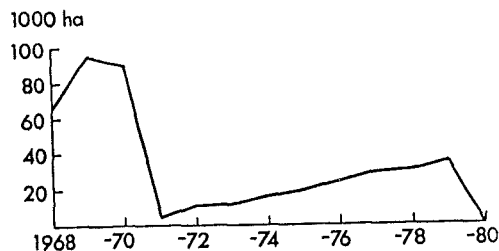
* Trakthyggesbruket gjorde sitt intåg från norr, med gigantiska kalhyggen i släptåg, och björken m.fl trädslag av pionjärkaraktär fick nu möjlighet att visa vad de gick för.

Lövuppslaget blev enormt, kostnaden för manuella röjningar blev orimlig- för varje björk som togs ner kom fyra nya i form av stubbskott, barrplantorna konkurrerades ut och situationen blev ohållbar : "Glädjens, ljusets och den svenska idyllens träd" skulle bort !

Lösningen hette fenoxiättiksyra 2,4,5-T, och användes vid kemisk röjning med flygplan.

Användningen ökade mycket snabbt och mellan 1968-1980 besprutades uppskattningsvis ca 400 000 ha skogsmark (se fig.), med en "svacka" 1971-72 då vissa beständesdelar förbjöds.

Idag förekommer knappast kemisk röjning. (Bergman)

Figur 6. Flygbesprutning av skogsmark med kemiska bekämpningsmedel 1968-1980.

Framtiden.

Sedan skogsvårdslagen från 1979, då "ny skog normalt skulle anläggas med inriktning på produktion av barrvirke", har förutsättningarna för björkproduktion kraftigt förbättrats, och synen på björken är i dag kraftigt förändrad. Dess funktion som markförbättrare, kvalitetsdanare, virkesproducerare och inte minst "landskapsförskönare" är obestridd, och framtidstron på den är stor av många anledningar:

- * Den s.k. "långa fibrernas strategi" har allt mer övergått i en ståndortsstrategi, där man i stället producerar det som marken är mest lämpad att producera.
- * Framställningsprocesser och efterfrågan inriktas alltmer mot lövmassa.
- * Allt mer jordbruksmark läggs ner, och stora bidrag utgår för att denna ska skogsplanteras. Större delen av dessa marker bör planteras med löv, "enligt skogspolitiska signaler".
- * Större inslag av löv i bestånden skall enligt forskningen motverka markförurningen.
- * Andra användningsområden, som energi och "gröna kemikalier" växer.
- * Ökade krav på biologisk mångfald.
- * Ökade krav från allmänheten på en ljusare landskapsbild.
(Gråter manne granen för att så få tycker om den?)

"Björken har på nytt blivit välkommen och älskad av skogsfolket, och kampen om den sköna är i full gång på virkesmarknaden"

Referenser

- Bergman, F (1991) Björk och asp i ett skogshistoriskt perspektiv. Skogsfakta nr 15 1991 SLU, Uppsala
- Bergvall, F (1972) Edsele folkliga flora
- Campbell, Å (1982) Från vildmark till bygd. Norrländska skrifter nr 10. Umeå
- Gunnarsson, A (1988) Träden och människan. Kristianstad
- Kardell, L (1991) En skogshistorisk skiss. Särtryck ur Lima och Transtrand. Ur två socknars historia. 3 Malung
- Levander, L (1943) Övre dalarnes bondekultur. Del 1 Självhushåll. Stockholm
- Lindberg, E J (1969) Folkmedicin
- Lundholm, B (1982) Naturresurserna och vår framtid. Forskningsnämndens rapport nr 82:4 Stockholm
- Svenska Skogsvårdsföreningen (1953) Våra Träd. Hälsingborg
- Div smånotiser ur ULMA:s arkiv i Uppsala (Pihl, Siwerz ...)